

НЕДЕРЖАВНІ ПЕНСІЙНІ ФОНДИ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КОНТИНГЕНТУ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ ТА СПОЖИВАЧІВ ЇХ ПОСЛУГ

Дмитро
Леснов,
кандидат
економічних
наук, доцент

Формування пенсійної системи країни є складним процесом, в якому мають враховуватися багато факторів. Вони включають, серед інших, соціально-економічні тенденції, демографічну структуру, ступінь розвитку фінансового ринку та фінансових інститутів, податкове законодавство, діяльність профспілок тощо. Розходженням в цих факторах серед країн пояснюються розходження в структурі їхніх пенсійних систем, які, у свою чергу, безпосередньо стосуються розміру пенсійних активів, накопичених у кожній окремій країні. У деяких англосаксонських країнах приватні (професійні) пенсійні плани з'явилися багато десятиліть назад, і не дивно, що ці країни мають найбільші нагромаджені пенсійні активи в абсолютному вираженні. Зокрема, у 2005 р. Сполучені Штати Америки накопичили найбільшу суму пенсійних активів – еквівалент більше ніж 160% ВВП (з якого 45,3% становлять фонди державного пенсійного резерву, 93,8% – пенсійні фонди й 22,8% – пенсійні активи, залучені компаніями зі страхування життя). До інших країн з розвинутими ринками послуг пенсійних фондів і страхування життя належать Ірландія, Норвегія, Данія і Японія, де загальна сума накопичених пенсійних активів в 2005 році перевищила 100% ВВП цих країн [1, с.2].

В той же час, є багато країн (зокрема Франція, Греція, Італія, Іспанія), які використовують іншу мо-

дель, де суспільні (державні) пенсії відіграють пануючу роль у пенсійній системі за старістю. Відповідно, накопичення пенсійних активів приватних пенсійних фондів (планів) у цих країнах мають невеликий розмір. Наприклад, в 2005 р. накопичені активи французького ринку приватних пенсій склали 123,3 мільярди доларів США або лише 5,8% ВВП [1, с.3].

В свою чергу, країни з трансформаційною економікою в останні десятиріччя зіткнулися з проблемою реформування власних пенсійних систем. Централізовані солідарні державні пенсійні системи не витримали соціально-економічних диспропорцій, притаманних періоду трансформації їх економік. Зокрема, протягом минулого десятиліття багато країн Центральної й Східної Європи почали формувати й просувати послуги недержавних пенсійних фондів як важливу ланку своїх нових пенсійних систем. У цих країнах активи пенсійних фондів зростали досить істотно. Наприклад, у Чеській Республіці, пенсійні активи в доларовому вираженні протягом п'ятирічного періоду 2001-2005 рр. зросли з 1,4 мільярдів доларів США до 5,0 мільярдів, в Угорщині – з 2,1 мільярдів доларів США до 9,3 мільярдів і в Польщі – з 4,6 мільярдів доларів США до 26,3 мільярдів. Відповідно, п'ятирічний темп зростання пенсійних активів в цих країнах склав 37,5%, 45,7% і 54,5%.

ФІНАНСОВИЙ ІНСТИТУТ

На думку експертів, активи на ринках пенсійних послуг, що перебувають на стадії становлення, в майбутньому будуть швидко збільшуватися [1, с.4].

Пенсійна система України сьогодні також знаходиться в стадії реформування. З 2003 року почалося формування недержавного накопичувального рівня вітчизняної пенсійної системи. Дослідження діяльності недержавних пенсійних фондів (НПФ) на ринку фінансових послуг України в спеціальній економічній науковій літературі сьогодні здебільшого стосуються загальних питань їх функціонування, інвестиційної діяльності та державного регулювання в цій сфері (зокрема слід відмітити роботи А.Федоренка, Д.Леонова, Н.Ковальнової, О.Ткача, В.Яценко та інш.). Узагальнений аналіз показників практичної діяльності НПФ з 2005 року здійснюється Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України (Держфінпослуг) [2].

В той же час, забезпечення соціально-економічного ефекту від запровадження діяльності нових для вітчизняної економічної системи інституцій - недержавних пенсійних фондів, вимагає ретельного вивчення існуючих тенденцій розвитку їх послуг.

Практичним завданням цієї статті є аналіз динаміки ключових показників діяльності НПФ з метою визначення тенденцій та проблем розвитку контингенту НПФ та споживачів їх послуг, а також надання рекомендацій з першочергових заходів щодо підвищення ефективності діяльності НПФ та забезпечення стабільності недержавного рівня національної пенсійної системи в цілому.

Для подальшого аналізу розвитку системи недержавних пенсійних фондів в Україні, слід зазначити, що незважаючи на те, що Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [3] був прийнятий ще в липні 2003 року, повноцінно ця система почала функціонувати лише з березня 2005 року, коли до пенсійних фондів почали надходити перші пенсійні внески. Підготовчий етап розробки необхідних підзаконних актів тривав

до листопада 2004 року, а перші НПФ почали створюватися в червні 2004 року.

Щодо контингенту існуючих НПФ та споживачів їх послуг слід відмітити, що у системі недержавного пенсійного забезпечення простежується загальна тенденція збільшення кількості НПФ (тут і далі - показники по Україні, розраховані автором на підставі офіційних даних Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України) [2]. Так, якщо за період з 01.06.2004р. до 01.10.2005р. Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України до Державного реєстру фінансових установ внесено інформацію про 48 НПФ (з яких: 38 - відкриті, 7 корпоративні та 3 професійні недержавні пенсійні фонди), то станом на 01.07.2006р. до державного реєстру було внесено вже 67 НПФ (з яких 51 - відкриті, 10 - корпоративні, 6 - професійні). Таким чином, можна відмітити стійку тенденцію випереджаючих темпів зростання кількості відкритих НПФ у порівнянні з іншими видами фондів. Цей процес об'єктивно зумовлений тим, що пенсійні послуги відкритих НПФ виявилися гнучкішими з точки зору залучення якомога більшої кількості вкладників, оскільки ці фонди дозволяють роботодавцю-вкладнику сплачувати пенсійні внески на користь певних категорій робітників (а не обов'язково за всіх найманих працівників, як в корпоративному НПФ), а також не обмежують коло учасників НПФ за ознакою наявності трудових відносин із засновником (або роботодавцем-платником) фонду (як в корпоративних НПФ) або за сферою професійної діяльності учасника НПФ (як в професійних НПФ). Відповідно, корпоративні НПФ залишаються тим видом фондів, ініціаторами створення яких виступають самодостатні та фінансово стійкі підприємства та їх об'єднання, а професійні НПФ створюються в галузях, де існують міцні та впливові професії та їх об'єднання. Підприємства-вкладники, які не мають достатнього обсягу вільних коштів для додаткового пенсійного забезпечення всіх своїх працівників,

обирають переважно відкриті НПФ. Про це, зокрема, свідчать дані станом на 01.07.2006р. про розподіл прийнятих пенсійних внесків за видами НПФ: 57% загальної суми пенсійних внесків залучено у відкриті НПФ, 27% – в корпоративні НПФ, 16% – в професійні НПФ. При цьому, частка внесків фізичних осіб у загальній сумі пенсійних внесків залишається незначною, що зумовлено, в першу чергу, загально невисоким рівнем доходів більшої частини населення України. Так, станом на 01.07.2006р. частка внесків фізичних осіб у загальній сумі пенсійних внесків становила: 7,5% – у відкритих НПФ, 0,7% – у корпоративних НПФ, 0,06% – у професійних НПФ.

Що стосується загальної кількості учасників НПФ, то темпи їх збільшення є відносно сталими. Так, на кінець 2005 року загальна кількість учасників НПФ за укладеними контрактами, в тому числі і в НПФ, які діяли до 2005 року, зросла у порівнянні з їх кількістю станом на 01.07.2005р. на 54% і становила 88,4 тис. фізичних осіб. На 01.07.2006р. загальна кількість учасників НПФ, в тому числі в НПФ, які діяли до 2005 року, зросла у порівнянні з початком року на 37,4% і становила 121,4 тис. фізичних осіб (з них кількість учасників НПФ, створених відповідно до законодавства після 2003 року, становила 97,2 тис. осіб, тобто 80% від загальної кількості учасників НПФ). В той же час, співвідношення кількості учасників НПФ до загальної кількості працюючих залишається в Україні невисоким – лише 0,3%, в той час, як в країнах колишнього соціалістичного табору аналогічні показники становлять 51,6% в Польщі, 57,7% – в Угорщині, 60,9% – в Чехії [4, с.4].

При цьому слід відзначити чітко визначену тенденцію збереження основної частки укладених на користь учасників НПФ пенсійних контрактів за вкладниками-роботодавцями. Так, якщо на кінець 2005 року вкладниками-юридичними особами було укладено 75,9% пенсійних контрактів на користь учасників, то на 01.07.2006р. питома вага пенсійних

контрактів, укладених вкладниками-юридичними особами зросла вже до 90,1%. В той же час, якщо станом на кінець 2005 року серед усіх учасників НПФ 24% становили учасники, які були безпосередніми вкладниками на свою користь, то на 01.07.2006р. питома вага таких учасників зменшилася до 9,7%. Незначною залишається також кількість пенсійних контрактів, які укладено на користь учасників НПФ їх родичами (подружжя, діти, батьки) – 0,1% загальної кількості пенсійних контрактів на кінець 2005 року та 0,2% пенсійних контрактів станом на 01.07.2006р. Загалом, станом на 01.07.2006р. кількість роботодавців-вкладників НПФ становила 815 підприємств, а кількість вкладників-фізичних осіб – 26 тис. осіб.

Протягом 2005-2006 років також спостерігалася стійка тенденція до концентрації переважної кількості учасників фондів в умовно сталій групі НПФ. Так, на кінець 2005 р. група фондів зі значною кількістю учасників складалася з 10 НПФ (які на той час становили 30% від загальної кількості НПФ): 7 НПФ, які залучили від 3 тис. до 10 тис. учасників, та 3 НПФ, які залучили понад 10 тис. учасників. Станом на 01.07.2006р. рівень концентрації учасників фондів підвищився: 11 НПФ (17% від загальної кількості всіх НПФ) залучили від 3 тис. до 20 тис. осіб та сумарно об'єднували майже 90% усіх учасників недержавних пенсійних фондів. З іншого боку, понад 50% всіх пенсійних внесків, залучених НПФ сконцентровані на цей час лише в 4-х з цієї групи НПФ (2-х відкритих, 1-му корпоративному та 1-му професійному).

Стосовно структури учасників НПФ за віком, слід відмітити, що станом на 01.07.2006р. серед учасників НПФ 56% склали особи передпенсійного та пенсійного віку. Найбільша частка учасників НПФ має вік від 40 до 60 років (46%), оскільки у цій віковій групі найбільш виражена потреба прискорення акумулювання додаткових заощаджень, яка може бути реалізована через систему недержавного пенсійного забезпечення. Крім того,

10% учасників НПФ – особи старше 60 років, для яких послуги НПФ сьогодні є майже єдиним способом формування додаткових накопичень у вітчизняній пенсійній системі. Інші вікові групи учасників НПФ представлені, відповідно, на 36% особами віком 25–40 років і лише на 8% – особами віком до 25 років.

Таким чином, слід відмітити, що загальні показники збільшення кількості пенсійних фондів, їх вкладників та учасників ще не свідчать про рівномірність розвитку системи в цілому.

Відповідно, в існуючих умовах можна визначити такі тенденції розвитку контингенту НПФ та споживачів їх послуг:

- диференціація НПФ по групах у залежності від співвідношення показників кількості вкладників, учасників і суми активів;
- випереджальні темпи створення відкритих НПФ (як найбільш гнучких при побудові пенсійних систем);
- формування конкурентної ринкової позиції відкритих і корпоративних НПФ при залученні вкладників – юридичних осіб;
- невисокі темпи приросту кількості добровільних вкладників-фізичних осіб;
- висока ступінь «зрілості» контингенту учасників НПФ за віком, що може спричинити у найближчі п'ять років зростання рівня показника «випуття» учасників НПФ.

До проблем розвитку існуючої системи недержавних пенсійних фондів на етапі її формування та залучення споживачів пенсійних послуг слід віднести дві основні групи проблем, які склалися в сфері державної інформаційної політики та системи оподаткування операцій з недержавного пенсійного забезпечення.

Відсутність державної інформаційної політики в просуванні системи недержавного пенсійного забезпечення як серед громадян, так і роботодавців-вкладників НПФ призводить до того, що переважна частка населення України недостатньо обізнана або взагалі не має інформації про можливості та переваги системи недержавного пенсій-

ного забезпечення. Так, за даними обстеження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, більшість половини опитаних щодо можливої участі в НПФ мають нейтральне ставлення або взагалі не можуть визначитися [5, с.17], при цьому, ще 29% опитаних мають загальне негативне ставлення до діяльності НПФ [5, с.12]. яке, здебільшого (у 51% випадків), ґрунтується на загальній недовірі до фінансових установ у цілому [5, с.22].

Таким чином, можна зазначити, що існуюче безсистемне та фрагментарне інформаційне забезпечення пенсійної реформи з боку держави сьогодні не створює сприятливих умов для розбудови нових ланок пенсійної системи, особливо її недержавного добровільного накопичувального рівня.

Що стосується проблем, які склалися в сфері оподаткування операцій з недержавного пенсійного забезпечення, то на етапі залучення пенсійних внесків вони включають: протидію Державної податкової адміністрації України (ДПАУ) реалізації учасниками НПФ права на податковий кредит, яке виникає при сплаті ними внесків до пенсійного фонду; а також існуюче непряме податкове вилучення частини пенсійних внесків на користь учасників НПФ через обкладання ПДВ послуг з адміністрування НПФ.

Так, Державна податкова адміністрація України (ДПАУ) у своїх нормативних документах в процесі тлумачення норм законодавства суттєво викривила порядок застосування Закону України «Про податок на доходи фізичних осіб» [6] у частині надання повного податкового кредиту фізичним особам, які мають на це право за річною податковою декларацією. Внаслідок цього, усі фізичні особи (в тому числі і учасники НПФ, які подали річну податкову декларацію для отримання податкового кредиту за сплаченими ними пенсійними внесками до НПФ) при перерахунку загального оподаткованого доходу за звітний рік за річною податковою декларацією були позбавлені законного права на вирахування зі свого загаль-

ного доходу сум, утриманих з їх заробітної плати обов'язкових внесків у Пенсійний фонд України і цільові фонди соціального страхування. А.Федоренко [7, с.45] відмічає, що внаслідок цього, під час декларування доходів фізичними особами за підсумками 2005 року, у багатьох випадках виникла парадоксальна ситуація, коли податкові зобов'язання платника податків з урахуванням податкового кредиту виявились вищими, ніж без урахування такого кредиту.

Окрім цього, держава сьогодні опосередковано вилучає в учасників НПФ частину пенсійних внесків через механізм обкладання податком на додану вартість послуг з адміністрування НПФ [8] (які за законом [3] є для НПФ обов'язковими). З огляду на те, що максимальний тариф за послуги з адміністрування НПФ, встановлений державою, складає 6% від суми пенсійного внеску, держава через цей податок може вилучати до 1% пенсійних накопичень громадян, здійснюваних ними в НПФ.

Щодо розвитку ринку послуг з обслуговування діяльності НПФ, можна констатувати його насиченість достатньою кількістю фінансових установ, які надають такі послуги у співвідношенні до загальної кількості НПФ. Усього станом на 01.07.2006р. Держфінпослуг видано 31 ліцензію на провадження діяльності з адміністрування НПФ. В тому числі, серед суб'єктів, які отримали ліцензію на провадження діяльності з адміністрування, 8 компаній – професійні адміністратори (які мають тільки ліцензію на провадження діяльності з адміністрування пенсійних фондів); 6 компаній – особи, які отримали ліцензію на провадження діяльності з адміністрування пенсійних фондів та ліцензію на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів – діяльність з управління активами пенсійних фондів; 17 компаній – особи, які мають ліцензію на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів – діяльність з управління активами та отримали ліцензію на здійснення діяльності з адміністрування НПФ. Таким чином, 23 з 31

компаній (тобто 74%) надають комплексне обслуговування пенсійним фондам, поєднуючи послуги з управління активами та адміністрування фонду. При цьому, незважаючи на те, що Законом для одноосібного засновника корпоративного НПФ передбачена можливість самостійно здійснювати адміністрування такого фонду, ця можливість такими засновниками залишається невикористаною. Відповідно, можна вважати, що на ринку таких послуг склалося розумне співвідношення вартості послуг професійних фінансових компаній до можливих витрат на самостійне адміністрування НПФ засновником. Цьому безпосередньо сприяє також встановлене законом обмеження оплати послуг, які надаються НПФ, шляхом запровадження державного регулювання максимальних тарифів на послуги компанії з управління активами, адміністратора та зберігача фонду [3, ст.30, 42, 45].

Однак, по мірі збільшення контингенту учасників і вкладників НПФ рівень витрат на обслуговування НПФ в середньому зростає. Так, за даними звітності НПФ, витрати, які відшкодовуються за рахунок активів пенсійних фондів, на кінець 2005 року склали 2,8% від загальної суми активів пенсійних фондів, а станом на кінець першого півріччя 2006 року – вже 3,5% від загальної суми активів пенсійних фондів.

Основна частина витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів спрямовується на оплату послуг адміністраторів (включаючи оплату рекламних та агентських послуг, пов'язаних із функціонуванням НПФ, та витрат на оприлюднення інформації про їх діяльність). Так, на оплату послуг адміністраторів станом на 31.12.2005 р. було спрямовано 2,14% від загальної суми активів пенсійних фондів, а на 01.07.2006р. ці витрати становили вже 2,49%. При цьому середнє значення тарифів на оплату послуг адміністратора на початок 2006 року становило 2,7% від суми пенсійних внесків, що було на 3,3 процентних пунктів менше тарифів, визначених законодавством, а станом на

01.07.2006р. середнє значення таких тарифів становило вже 3,4% від суми пенсійних внесків, що, відповідно, було менше тарифів, визначених законодавством на 2,6 процентних пунктів.

В свою чергу, витрати на сплату винагороди за надання послуг з управління активами пенсійного фонду на початок 2006 року становили 0,53 % від загальної суми активів пенсійних фондів, а на 01.07.2006 р. такі витрати становили вже 0,86 % від загальної суми активів пенсійних фондів. При цьому середній розмір винагороди за надання послуг з управління активами протягом першого півріччя 2006 року збільшився з 0,63% до 0,82% від вартості чистих активів НПФ.

Витрати на оплату послуг зберігачів НПФ за перше півріччя 2006 року також зросли з 0,04% до 0,06% від загальної суми активів пенсійних фондів. Це може бути пов'язане, в першу чергу, з активізацією операцій НПФ з пенсійними активами і, відповідно, збільшенням обсягів послуг з їх депозитарного обслуговування. Вірогідність цього підтверджує те, що середній розмір тарифів на оплату послуг зберігача залишався протягом першого півріччя 2006 року на рівні 0,05% від вартості чистих активів НПФ.

Крім того, до витрат, що відшкодувалися за рахунок активів пенсійних фондів, відноситься оплата послуг, пов'язаних із здійсненням операцій із пенсійними активами, які надаються третіми особами, а саме послуг торговців цінними паперами. Співвідношення цих витрат до загальної суми активів пенсійних фондів зменшилася протягом першого півріччя з 0,078% до 0,056%.

Інші послуги (в тому числі послуги з проведення планових аудиторських перевірок пенсійного фонду) зросли протягом першого півріччя 2006 року з 0,01% від загальної суми активів пенсійних фондів до 0,03%, що зумовлено проведенням у першому кварталі 2006 року річного аудиту діяльності НПФ.

Відповідно, в існуючих умовах можна визначити такі тенденції розвитку ринку фінансових послуг з обслуговування НПФ:

- орієнтація засновників корпоративних НПФ на придбання послуг професійних фінансових компаній-адміністраторів;

- спрямованість фінансових установ, які надають послуги НПФ (компанії з управління активами, компанії – адміністратори) на універсализацію своєї діяльності та надання НПФ комплексного базового обслуговування однією компанією, яка поєднує функції управління активами та адміністрування НПФ, з можливим залученням додаткових послуг інших компаній з управління активами по мірі зростання пенсійних активів НПФ;

- ринкове формування тарифів на послуги, які надаються фінансовими установами НПФ, та утримання їх в середньому на рівні, нижчому за встановлені державою граничні тарифи.

Виходячи з наведеного аналізу показників розвитку контингенту пенсійних фондів та споживачів їх послуг, а також систематизації положень актів законодавства України, які стосуються питань діяльності недержавних пенсійних фондів, можна зробити такі висновки та пропозиції:

1. Система НПФ в Україні знаходиться на початковому етапі становлення, однак вже розвивається швидкими темпами на ринкових засадах.

2. Основними перешкодами на етапі становлення та розвитку контингенту НПФ та споживачів їх послуг є низький рівень поінформованості потенційних споживачів про сутність та переваги послуг з недержавного пенсійного забезпечення.

3. Уповноважені центральні органи державної виконавчої влади повинні якомога швидше розробити та розпочати серед населення України та підприємств-роботодавців широкомасштабну просвітницьку та інформаційну компанію з питань діяльності недержавного рівня пенсійної системи.

4. З метою запобігання непрямого податкового вилучення добровільних пенсійних накопичень громадян, податкове законодавство потребує вдосконалення в частині звільнення від оподаткування ПДВ послуг, які надаються, як обов'язкові, адміністраторами НІФ.

5. Для практичної реалізації закріплених законодавством податкових стимулів для вкладників НІФ-фізичних осіб, нормативні акти ДПАУ мають бути приведені у відповідність до норм чинного податкового законодавства в частині механізму надання платникам податку-фізичним особам податкового кредиту з податку на доходи фізичних осіб.

З огляду на вікову структуру учасників вітчизняних НІФ подальшого аналізу потребують особливості діяльності НІФ в залежності від ступеня «зрілості» контингенту учасників недержавних пенсійних фондів.

Література

1. Pension markets in focus//OECD Newsletter. – October 2006 – Issue 3.
2. Інформаційні довідки Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг щодо діяльності недержавних

пенсійних фондів// www.dfp.gov.ua.

3. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» № 1057-IV від 09.07.2003р. // www.rada.gov.ua.

4. Україна: Макроекономічні показники та показники розвитку фінансового сектору за I квартал 2006 року// Проект розвитку ринків капіталу/ CASE Україна, 1 травня 2006 р. – К., 2006.

5. Ставлення жителів обласних центрів до інститутів спільного інвестування та недержавних пенсійних фондів. Аналітичний звіт//Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. – К., – 2006.

6. Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» № 889-IV від 22.05.2003р.// www.rada.gov.ua.

7. Федоренко А. Деякі проблеми оподаткування інвестиційних операцій та доходів від інвестиційної діяльності // Київ УІРФР КНЕУ, Журнал «Ринок цінних паперів України», №№ 3-4, 2006.

8. Закон України «Про податок на додану вартість» № 168/97-ВР від 03.04.1997р.// www.rada.gov.ua.